

Türk Din Sosyolojisinde Kuramsal Yaklaşım Sorunu

Celaleddin ÇELİK

Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-posta: celikc@erciyes.edu.tr

Özet

Bu makalede Türk din sosyolojisinde kuramsal yaklaşım konusu, yöntem ve özgüllük bağlamında tartışma konusu yapılmıştır. Kuramsal yaklaşım, toplumsal dünyaya belli ontolojik, epistemolojik ve dolayısıyla yöntemsel kabullerden hareketle bakmayı gerektirir. Bir açıklama olarak kuram, araştırma konusundan yöntem ve tekniklere kadar bütün süreci belirlemektedir. Dinin toplumsal görünümü üzerine yapılan kuramsal açıklamalar büyük ölçüde yaygın sosyolojik söylemlerle paralel olarak gelişmektedir. Türk din sosyolojisinde kuramsal yaklaşım konusu, gerek uygulama boyutunda bir yöntem sorunu olarak, gerekse teorik boyutta bir toplumsal özgüllük meselesi olarak tartışılmaya devam etmektedir. Bununla birlikte Türk din sosyolojisinin özgül kavram ve kuramsal araçlara ulaşması, empirik çalışmaların yanında nitelikli tarihsel ve karşılaştırmalı araştırmaların da yapılmasıyla mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Kuramsal Yaklaşım, Yöntem, Sosyal Gerçeklik

The Problem of Theoretical Approach in Turkish Sociology of Religion

Abstract

In this essay it is researched the problem of theoretical approach in Turkish sociology of religion in the context of method and specificity. Theoretical approach is required to look the socio-world in a certain ontological, epistemological and, methodical consensus. The theoretical inspirations that made on the social aspects of religion are developing with parallel of pervasive sociological rhetoric. The problem of theoretical approach in Turkish sociology of religion has been discussing whether as a methodical problem in practice or as a specificity problem in theoretical dimension. Yet to gain its own specific terms and theoretic mediums of Turkish sociology of religion is possible to do with qualitative historical and comparative researches as well as empirical studies.

Key words: Sociology of Religion, Theoretical Approach, Method, Social Reality

Giriş: Kuramsal Yaklaşım Ya da Sosyal Gerçekliği Bir Pencereden Görmek

Türkiye’de bir disiplin olarak din sosyolojisinin akademik geçmişi çok eskiye uzanmamakla birlikte, onun sistematik olmayan ilk düşüncülerini Tanzimat Dönemi’ne kadar götürmek ve

özellikle Gökalp’in eserlerinde, değişen toplum yapısı ile din ve kültür ilişkilerini çeşitli boyutlarıyla ele alan yaklaşımlarında bulmak mümkündür. Ziya Gökalp’in İstanbul Dâr’ül Fünûn’da okuttuğu “Dinî Sosyoloji” dersi, bir anlamda dine Durkheimci bir perspektiften yaklaşımın örneklerini içermekteydi. Hilmi Ziya

Ülken'in 1943'te yayınladığı "Dini Sosyoloji" adlı eseri ise Türkiye'de yazılan ilk sistematik din sosyolojisi kitabı olma özelliğini taşıyacaktır. Akademik anlamda din sosyolojisi çalışmaları da, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949'da açılmasıyla birlikte başlamıştır.¹ Türkiye'de Din Sosyolojisi bir disiplin olarak, Türk üniversite yapısının ortaya koyduğu performanstan oldukça etkilenmiş, bu çerçevede giderek artan ve çeşitlenen bilimsel etkinlikleriyle nicel ve nitel bakımdan bir gelişim içine girmiş görünmektedir.

Bilimsel gelişimi içinde Türk din sosyolojisi, bir yandan Türk toplumunun dini-sosyal yapısını, kültürünü ve farklı boyutlarını betimlemek, diğer yandan sosyal yapı ve değişimlerle ilişkisi içinde dinî hayatı kuramsal temellerinde açıklamak gibi bir sorumlulukla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu bağlamda bilimsel yaklaşımın metodolojik zorunluluğu olarak kuramsal çerçeve özel bir önem ve anlam kazanmaktadır.

Kurama belli olgusal ilişkileri açıklamak amacıyla anlamlı olayların sistemleştirilmesi, sınıflandırılması ve aralarında bağlantılar kurulması için bütünleşmiş bir kavramsal çerçeve olarak ihtiyaç duyulmaktadır.² Çünkü kuramlar genelde araştırılan sosyal dünya hakkındaki bilgileri özetleyen ve düzenleyen bağlantılı düşünceler sistemini yansıtır. Bir kuramsal sistem böylece, başlangıç noktası oluşturan varsayımlar, farklı düzeyde basit, tekil ya da sınıflandırılmış kavramlar ile bunlar arasındaki ilişkiler, hipotezler ve analiz birimleri gibi belli yapı taşlarına sahip olmalıdır.³ Sosyal fenomenler arasındaki karmaşık ilişkiler, ancak bu şekilde bir paradigma ya da modele göre açıklanarak sistematik bir derinlikle incelenebilirler.⁴

Diğer yandan, sosyal bilimsel çalışmalar, genellikle kabul edilmiş bir paradigma içinde gerçekleştirilebilmektedirler.⁵ Sosyolojik analizde inceleme konusuyla ilgili tutarlı bir söylem inşa etmek amacıyla kuramlar kullanılır. Mendras'ın deyişiyle aslında "bir görme sanatı" olan 'kuram', "gerçeği anlamak, durumları açıklayabilmek için kullanılması gereken entelektüel bir araçtır⁶ ya da Popper'in belirttiği gibi "kuramlar, "dünya denilen şeyi yakalamak -ona hakim olmak, mantıklı hale getirmek ve açıklamak- için atılan ağılardır."⁷

Ancak bir açıklama çerçevesi olarak kuram, doğruluğu önceden kabul edilmiş ve varsayımları test edilmeyen bir meta-anlatı gibi değerlendirilebilir. Bu durumda her kuram, gerçekliğe özel bir yorum getiren, kendi penceresinde gerçekliği tanımlayan bir üst bakış açısı olarak görülür. Nitekim bu yaklaşım, tam da Kuhn'un paradigma kavramıyla örtüşen bir durumdur. Sosyal bilimler metodolojisinde kuramın gerçeklikle ilişkisini tartışan felsefi bir boyut vardır. Pratikte olguları kavramsal bir çerçeve içinde ifade etmenin kuram dışı bir yolu da bulunmamaktadır. Ne var ki, gerçekliğin her bir kurama göre farklılaşması ya da yeniden inşası yine de kuramları bu bağlamda tartışmadan hali kılmaz.

Kültürel fenomenlerin belli bir bütünlük içinde anlamlı sistemler olarak incelenmesi amaçlandığında, kuramsal açıklamaya duyulan gereksinim daha da artmaktadır. Kültürel ilişkiler ve hayat dünyası içinde birbirinden bağımsızmış gibi görünen tekil olaylar, açıklayıcı bir kuramla bütünsel bağları ortaya konmadığı müddetçe sosyal hayatın karmaşıklıkları indirgenemeyecek ve anlaşılamayacaktır. Ancak ku-

Dergisi, 2006/2, S. 21, s. 510.

1 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 204.

2 Nilgün Çelebi, *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Konya: Aba Yayıncılık, 1996, s. 101.

3 W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri- Nicel ve Nitel Yaklaşımlar I*, çev. Sedef Özge, İstanbul: Yayın Odası Yayıncılık, 2007, s. 76-89.

4 Ünver Günay, "Kuramsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler*

5 Russel Keat; John Urry, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Kitabevi, 1994, s. 67.

6 Henri Mendras, *Sosyolojinin İlkeleri*, çev. Buket Yılmaz, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, ss. 14, 19.

7 Karl Popper'dan akt. Ruth A. Wallace-Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Leyla Elburuz-M. Rami Ayas, İzmir: Punto Yayıncılık, 2004, s. 16.

ramlar sosyal gerçekliği anlamlı bütünlüklere havale ederken, bir bakıma o gerçekliği inceleme ve gözlemlenmede kullanılması gereken araçları da belirleyerek sınırlarlar. Yani araştırmaların kuramsal çerçeveleri, gerek konunun seçiminde, gerekse inceleme araçlarının saptanmasında da belirleyici olmaktadır. Daha açık bir deyişle, kuramsal çerçeve, araştırılan konuda 'nasıl' ve 'hangi gözle' inceleme yapılacağını ve nelere yoğunlaşılacağını da gösterir.⁸

Kuramsal yaklaşımlar tümdengelimci ya da tümevarımcı, mikro, makro ya da mezo boyutlarda, tözel ya da formel, nedensel, yapısal ya da yorumlayıcı ve ampirik genelleme ya da orta erim düzeylerinde farklılaşırlar.⁹ Sosyolojik kuramların, konuları ve epistemolojik kabulleri bakımından iki temel eğilimde toplandığını söylemek mümkündür. Buna göre toplumu bir bütün olarak ele alan sistemci, yapısal-işlevselcilik ve çatışmacılık gibi makro kuramlar ya da bireysel eylemleri ve küçük gruplar arası-içi davranışları ele alan sembolik etkileşimcilik, fenomenoloji ve etnometodoloji gibi mikro kuramlar düzeyinde belirginleşen iki karşıt paradigmadaki kutuplaşma söz konusudur. Ancak bu iki paradigmatik yönelim arasında insan eylemleriyle toplumsal yapıyı birleştirmeye çalışan Giddens'in Yapılaşma Kuramı ile Habermas'ın Eleştirel Kuramları bir anlamda bu karşıtlığı aşmaya çalışan girişimler olarak dikkat çekmektedir.¹⁰ Bir başka deyişle sosyolojik araştırmalarda kuramsal seçimler, anlayıcı-nitel ya da açıklayıcı-nicel paradigmatik tercihlere göre farklılaşmaktadır. Bu durumda hem kuramsal tercih hem de kurama özgü araştırma süreci nicel ve nitel stratejiye göre değişmektedir. Örneğin anlayıcı paradigmadaki daha çok mikro-sosyoloji eğilimli fenomenoloji, etnometodoloji ve sembolik etkileşim gibi kuramlarla nitel

bir araştırma sürecine bağlı yol alınırken, açıklayıcı paradigmanın makrososyolojik eğilimli sistemci, işlevselci, çatışmacı gibi kuramlarıyla da nicel stratejilere ağırlık verilir. Açıklayıcı nicel paradigmadaki kuramdan hareketle hipotezler belirlenir ve kuram test edilirken, anlayıcı-nitel paradigmatik süreçte ise araştırma sonunda bir kurama varma ya da gömülü teoriyi bulma söz konusudur.¹¹ Nitel araştırmalar katılımların mahiyetini etkilemesi bakımından önceden düzenlenmiş kuramsal çerçevelere bağlı olmaya karşıdurlar. Bu yaklaşımda daha çok kuramlar ve kavramların veri toplama süreciyle birlikte yürütülme eğilimi baskındır.¹² Bu yüzden nitel bir araştırmada çoğu zaman araştırmanın bir probleme sahip olup olmadığını anlamak zordur. Nicel araştırmalarda ise bir kuramsal çıkış noktasının bulunması, problemin öncelikle ortaya konması açısından zorunlu görünmektedir. Kuramla ilişkisi yönünden nicel araştırmalar daha çok kuram-testine yönelik iken, nitel araştırmalar ise kuram inşası şeklinde gerçekleştirilmeye uygundur. Kuramsal yaklaşımların genel anlamda birbirlerine göre toplumu daha iyi görme değil, sadece farklı açılardan görme bağlamında ayrıştıkları ve her bir kuramın temel eğilimine göre gerçeğin yalnızca bir parçasını yakalayabileceği söylenebilir.¹³

Kuramların belli bir zaman ve mekânda çözümlenici metodolojik araçlar olarak işlevselleşmesi, onların nesnellliğini her zaman için tartışmaya açık tutmaktadır. Burada bir örnek vermek gerekirse, işlevselcilik bağlamında Parsons'un AGIL şemasında her biri belli bir veya birkaç toplumsal kuruma tekabül eden başlıkların, daha çok ABD toplumsal sistemine uygunluk gösterdiğini söyleyebiliriz. Aynı şemayı geleneksel ya da merkezîyetçi bir topluma uyarlamak çelişkilere yol açabilir. Bir başka deyişle Parsons'un şemasında sistemi oluşturan

8 Belkis Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005, s. 40.

9 Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, ss. 89-116.

10 Hüsnü Ezber Bodur, "Sunuş" Yazısı, *Türk Din Sosyolojisi* içinde, Fazlı Arabacı, Ankara: Platin Yayınları, 2006, s. 77.

11 Adil Çiftçi, *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları-Empirik Bir Deneme*, Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004, s. 176.

12 Elif Kuş, *Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri*, Ankara: Anı Yayınları, 2003, s. 85.

13 Wallace-Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, s. 77.

değişkenlere tekabül eden kurumlar, toplumdan topluma değişmektedir.¹⁴ Örneğin Parsons'un AGIL şemasında aile ve din, "Gizli Örnek Koruma-Gerilim Yönetimi" kısmında yer alırken, bu kurumlar Türk toplumunda "bütünleşme" kısmında işlevsel olabilir.

Kuramsal yaklaşımlara göre yöntemler, amaçlar ve varsayımların farklılaşması, araştırmacıları giderek karmaşıklaşan yaklaşımlar, modeller ve teknikler arasında bir tercih sorunuyla karşı karşıya bırakır.¹⁵ Ancak kuramsal yaklaşım seçiminde araştırma konusu ve problemin belirleyiciliğinden söz etmek mümkündür, bir başka deyişle bazı konular özel teori ve yaklaşımlarla daha iyi görülebilme imkânı içerirler. Öte yandan sosyolojik araştırmalarda konuların belli sayıltular ve araştırma tekniklerine bağlı olarak ele alınması, bir anlamda olaylara özel bakış açılarından yaklaşıldığını, sistemli açıklamalara bağlı kalındığını gösterir. Bu şekilde toplumsal yaşamın ve davranışların belli varsayımlara dayalı sistematik bir açıklamasına ulaşmak amaçlanır. En genel anlamda kuramsal tercihler ise, ilgi konusu bakımından toplumsal yapı ve rollere ya da öznel insan eylemlerine odaklanmış olarak ayrışır. Kabulleri bakımından kuramlar, insan davranışlarının önceden bilinebilmesi ya da insanın etkinliği, iradesi ve yaratıcılığı temelinde farklılaşırlar. Kuramların metodolojik boyutta tündengelemsel ya da tümevarımsal olarak ayrıldıklarını, amaçlar bakımından ise, olguları anlamatanımlama ya da açıklama arasında kutuplaştığını söyleyebiliriz.¹⁶ Şu halde kuramların konu, amaç ve yöntem bakımından seçimini belirleyen farklılıklar dikkate alındığında, dini davranış, grup ve eylemlerin sosyolojik incelemesinin kuramsal perspektiflerde nasıl farklılaşabileceği de anlaşılmış olmaktadır.

Din Sosyolojisinde Kuramsal Yaklaşımın Gelişimi

Dinsel tasavvur, davranış ve eylemleri araştırma odağına alan din sosyolojisi çalışmaları, genel olarak din-toplum ilişkilerini belirleyici kuramsal bir tanımla yola çıkmak durumundadır. Sosyolojik paradigmalarda görülen tanımsal ayrışma, dinin özsel durumundan çok, her bir perspektifte dine atfedilen konum veya işlevlerle alakalı olarak şekillenir. Örneğin işlevselci bir araştırma, dini özellikle bir bütünleşme ve uyum unsuru olarak tanımlama eğiliminde olacaktır. Bununla birlikte kuramsal bakış açıları, yalnızca dinin tanımında değil, din ve toplum ilişkilerinde özgül kavramsallaştırmaları ortaya koyma bakımından da önemlidir.

Din sosyolojisi bir disiplin olarak temellerini bulduğu ilk dönem sosyolojisinde, kuramsal yaklaşımla ilgili genel açılımları da paylaşmıştır. Esasen sosyolojinin kurucu isimleri 'din'i, toplumları anlamının temel unsuru olarak görmüşlerdir. Onların kuramsal perspektiflerine göre insan ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olan din, toplumsal değişimlerde de bağımlı ya da bağımsız değişken olarak rol oynar.¹⁷ Nitekim çatışmacı ve işlevselci kuramda dinin daha çok bağımlı değişken, anlayıcı fenomenolojik yaklaşımda ise bağımsız değişken olarak değerlendirildiğini görüyoruz. Weber'in din ve toplum ilişkisi üzerine yazdıklarından anlıyoruz ki dinî inançların kendilerini çevreleyen ortamla ilişkileri zamana ve mekana göre değişiklik göstermektedir. Weber'in kuramsal yaklaşımı dinleri özü itibarıyla değil, toplumsal ve tarihsel koşulları içinde ele alıp yorumlamaya dayalıdır. Bir anlamda Weber tek faktörlü toplumsal gelişme teorilerini reddederken, olgulara çoğulcu bir perspektiften bakmayı denemektedir. Onun kuramsal yaklaşımının anahtar kavramı rasyonelleşme olup, din incelemelerinde öznenin aktif rolüne önem verir. Ancak bu rasyonelleştirici süreç Protestanlığa içkin olup, rasyonelleşme de Batı kültürünün temel

14 Wallace-Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, s. 47-48.

15 Niyazi Akyüz, "Türk Din Sosyolojisinde Nitel ve Nicel Yaklaşımların Dengeli Kullanımı Sorunu", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 112.

16 Bkz. Wallace-Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, s. 3-16.

17 Grace Davie, "Din Sosyolojisi: Konu ve Değişimler", çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, 2006, S. I, 239.

özelliğidir.¹⁸ Durkheim'in bütünleşme teziyle birlikte, sosyolojinin toplum ve din üzerindeki çalışmalarını üç farklı kuramsal alana ayırıştırarak mümkündür. Bunları; 'uyuşma' (E. Durkheim), 'çatışma' (Marxizm) ve 'değişim' (M. Weber) olarak sıralayabiliriz.¹⁹

Din sosyolojisinin gelişim sürecinde, değişim eksenli kuramsal değerlendirmelerin yerine empirik temelli çok boyutlu dindarlık analizleri önemli bir yorumsal zenginliğe yol açmıştır. Bu durum kuşkusuz sosyal bilimsel yöntem tartışmalarında filizlenen ve naturalistik-pozitivist bağlamdan hümanist-anlayıcı çizgiye kadar uzanan sosyolojik gelişime bağlı olmuştur biraz da. Bir başka deyişle sosyolojide meydana gelen kuramsal gelişim ve çeşitlenme, paralel biçimde din araştırmalarına da yansımıştır. Yöntembilimsel bakımdan kurama giden ya da kuramdan hareketle sürdürülen çalışmalar, sonuçta dinî sosyal fenomenleri farklı perspektiflerde anlayıp, açıklayabilme imkanlarını genişletmiştir. Bununla birlikte kuramsal bir temelden veya kurama katkı sağlayacak, inşa edecek bir hedeften yoksun çalışmalar, daha çok spekülasyon amaçlar etrafında sıkışıp kalmaktadırlar. Din sosyolojisi çalışmalarının sosyoloji teorilerinden bağımsız ya da bir teori kurmaya dönük hedeflerden uzak kalması, bu çalışmaların sosyolojik varsayımlarının, kavramlarının ve çözümlemenin giderek spekülasyonlaşmalarına ve ilahiyat alanının bağlamıyla sınırlı kalmaya yol açma riski taşır. Esasen ilahiyat alanında yapılan çalışmalarda bilimsel meşruluğu tartışmaya açabilecek savunmacı-apolojetik kanaatlerin fazlasıyla müdahil olma eğilimi de az rastlanan bir husus değildir.²⁰

Tekrar etmek gerekirse burada sadece kuramdan hareket eden, bir kurama bağlı olarak

temellendirilen ve yöntemini belirleyen çalışmalar değildir sadece kastımız. Zaten bu yaklaşım, yani bir kuramdan hareketle (tümdengimsel) yapılan çalışmalar daha çok nicel tekniklerle bağımlıdır. Ancak nitel paradigma çerçevesinde ve ancak çalışma sonunda bir kurama ulaşılacağı varsayılan çalışmalar da bu çerçevede düşünülmektedir. Bununla birlikte nitel çalışmalarda da kuramsal, kavramsal bağılıkların, çalışmaları başından itibaren yönlendirdiğine ilişkin değerlendirmeler de göz ardı edilmemelidir.²¹

Din sosyolojisi çalışmalarında mevcut kuramlardan konuya uygun birini seçmek, her ne kadar bilimsel araştırma için mütevazı bir adım olsa da, sonuçta alana ait bir konuyu özel bir bakış açısına göre değerlendirme girişiminden dolayı kayda değerdir. Kuşkusuz bu durum yönetsel süreçlerdeki nicel ve nitel ayrışmaya göre, özellikle nicel paradigmayı tercih eden bir araştırmacı için uyması gereken bir ilkedir. Ancak bu tür çalışmaların bulgularını inşa ettikleri kurama, kuramın kendi sınırları içinde bir katkıyla yetinme durumunda kalacakları da aşikârdır. Öte yandan nitel bir araştırmanın da yukarıda işaret ettiğimiz üzere, din-toplum ilişkilerini açıklayan bir kavram, yaklaşım ve modelden bağımsız hareket etmesinin güç olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu güçlükler dikkate alındığında, zaman ve imkân bakımından belli sınırlılıklara sahip akademik araştırmaların kuram geliştirme gibi geniş kapsamlı ve iddialı bir pozisyon yakalaması zor görünmektedir. Belki de bu tür çalışmaların zaman içerisinde konularını bir modeller karmaşası arasına yerleştirme sıkıntı ve tecrübelerinde yol bulması beklenebilir.

Bu güçlüklerin yanında kuramsal din araştırmalarının, din ile ilgili geniş bir teoriye imkân hazırlama ve aynı zamanda din sosyolojisini diğer disiplinlerle daha yakın ve verimli ilişkilere yöneltmesi de söz konusudur. Ancak bilimsel çalışmalarda zaman zaman nükesen "salt dinin evrensel özelliklerine ya da sosyal motiflerine odaklanma eğilimi", kuramsal çerçevenin

18 Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. 190-191.

19 C. Newman, "Din Sosyolojisi: Uyuşma, Çatışma ve Değişim", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. C. 3, S. 8, 2004, s. 138.

20 Ünver Günay, "Din Sosyolojisinin Din ve Toplum Bilimleri Arasındaki Yeri ve Önemi", *Sorgulanan Sosyoloji* içinde, Ed. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Eylül Kitap Yayınevi, Tsz., s. 184.

21 Bu konudaki kapsamlı değerlendirmeler için bkz. Kümbetoğlu 2005.

baş etmesi gereken bir zafiyeti olarak teşhis edilebilir.²² Bu noktada daha çok ilk dönem kurucu teorisyenlerin din-toplum analizlerine bağlı kalan din sosyolojisi çalışmaları, ‘din’i, ya toplumun bütünleşmesinde işlevsel bir araç, ya da çatışmanın nedensel bir etmeni olarak gören perspektiflere sıkışıp kalmaktadırlar. Özellikle tarihsel ve sosyal yapıya dönük araştırmaların en büyük handikapı, konuları klasik kavramsal münakaşanın tekelinde incelemeye zorlayan bir yoğun birikimle karşı karşıya kalmalarıdır.

Bir diğer sorun ise, din sosyolojisinde görülen önemli gelişmelere rağmen kuramsal boyutun bu gelişimsel sürece eşlik edememesidir.²³ Nitekim Luckmann’da bu olguya işaret ederken dinin geçmişte modern sosyal kurama çok önemli katkılarına rağmen, günümüzde sadece genel kuramları açıklayıcı örnekler derecesinde kalmasını eleştirmektedir. Oysa ona göre din sosyolojisinin modern toplumda dinin değişen sosyal temelini analiz etmede ciddi kuramsal girişimlere yönelmesi gerekirdi. Luckmann bu durumun temel sebebi olarak nicel tekniklerle dindarlığı ölçmeye çalışan pozitivist metodolojinin egemenliğine işaret eder.²⁴ Özellikle dindarlık ölççekleri ve boyutlarını belirlemede ankete dayalı nicel tekniklerin artan yaygınlığı, din sosyolojisinde kuramsal çalışma potansiyelini zayıflatmış görünmektedir. Nottingham’da, din sosyologlarıyla birlikte pek çok çağdaş sosyologun oldukça iddialı genel kuramlaştırma tiplerinden kaçınmalarını, özellikle veri toplama konusundaki ilerlemelere bağlayarak aynı şeyleri söyler.²⁵ Aslında

klasik dönemde Weber ve Durkheim’in anlayıcı, fonksiyonalist yaklaşımlarıyla başlayan kuramsal gelişim, Parsons ve Berger’e uzanan çizgide bir hayli de önemli bir mesafe kat etmiş durumdaydı. Kabul edilmelidir ki, din sosyolojisi bir disiplin olarak niteliksel zenginliğini, büyük ölçüde din-toplum ilişkilerine yönelik bilgilerin niceliksel artışından çok, kuramsal tartışma ve inşaa girişimleriyle elde edebilecektir. Sosyolojik din araştırmaları, salt genel teorileri açıklayıcı örnekler olarak kullanılmanın ötesinde, kuramsal perspektiflerin inşasına yönelik değerlendirmelere muhtaçtır. Empirik, korelasyonel araştırmalar din ve toplumsal hayat arasındaki ilişkilerle ilgili bilgilerimizi büyük oranda genişletirken, kuramların inşasına nispeten daha az katkı yapmaktadır. Din sosyologları kurucu teorisyenlerin eserlerine yeni bir ilgiyle yönelmektedir, ancak Davis’in isabetle vurguladığı gibi, bu yönelişte klasik kuramların kavram ve tipolojileri bir zihin bulanıklığına yol açacak şekilde tarihsel ve toplumsal anlamlarından boşaltılabilmektedir.²⁶ Kavram ve tipolojilerin sosyotarihsel bağlamları muhafaza edilmek ya da göz önünde tutulmak kaydıyla, toplumsal durum ve olguların değişimi, zamansal ve mekânsal farklılıklar, kuramsal yaklaşımların biçim ve muhtevalarında da bir takım yenilikler, değişiklikler ve uyarlamaları ortaya çıkaracaktır. Kuramsal değişim ve uyarlamalar yalnızca sosyokültürel bağlamla ilgili değildir; belli dönemlerde hakim paradigma haline gelmelerine rağmen bazı kuramsal açıklamaların gerek kendi içlerinde gerekse karşıt açıklamalarla müteselsil değişimler yaşadıklarını söyleyebiliriz.²⁷

Bilimsel araştırma süreci, kuramsal bütünlüğü içinde kavramsal ve tipolojik çerçevelerle

22 Hüsnü Ezber Bodur, “Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi”, *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 82.

23 Bünyamin Solmaz, “Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Tarihinde Din Odaklı Yaklaşım ve Yöntem Farklılıkları”, *Din Sosyolojisi-Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, Ed. Bünyamin Solmaz-İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006, s. 40.

24 Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din*, çev. Ali Coşkun, Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003, ss. 14, 17.

25 Elizabeth K. Nottingham, “Din Sosyolojisi Araştırmaları”, çev. Mehmet Ali Kirman, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi C.4, S.3*, 2004, s. 157.

26 Winston Davis, “Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar”, Çev. İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi-Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, Ed. Bünyamin Solmaz-İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006, 92 vd.

27 Burada Fonksiyonalizmin kendi içinde Merton’la birlikte yaşanan revizyonları hatırlatmakta yarar var. Aynı durum çatışmacı ekolde de görmek mümkündür, nitekim önceleri salt ekonomik temelli açıklamaların zamanla sosyal sermayeyi de işin içine katan bir eğilimle gelişmesi böyledir.

rin uygulanmasını gerektirirken, diğer yandan da teorik yapının sosyokültürel özgüllüklerle bağıntısını göz önünde tutmayı ve eleştirel bir tutum takınmayı iktiza eder. Bu anlamda sosyoloji tarihinde belli dönem ve süreçlere bağlı olarak geliştirilen kavram, tipoloji, açıklama veya kuramların farklı din ve kültür dünyalarına aynen tercüme edilip edilemeyeceği konusunda hayli yoğun bir tartışma bulunmaktadır. Burada zaman zaman öne çıkan, “her bir kuram ve açıklama tarzını belli durumlarla sınırlandırılan rölativizm”in bir bilim olarak sosyolojinin meşruiyetini sarsacağı açıktır. Ancak elbette her bir sosyal fenomenin en azından kendine özgü kavram ve araçlarla anlaşılabilirliği üzerine gelişen fenomenolojik, idiografik ve anlayıcı eğilimin sosyal bilimler metodolojisine yaptığı katkı son derece zenginleştiricidir. Nitekim bu meyanda yürütülen kuramsal değerlendirmeler, Türk sosyolojisinde toplumsal farklılıklardan kaynaklanan özgün açıklamaları destekleyici ve geliştirici bir rol oynamıştır.

Din sosyolojisinde kuramsal gelişimin bilimsel tarihsel arka planına uygun olarak Batı merkezli bir muhtevayı içermesi, uygulamada daima bir otantiklik sorununu karşımıza çıkarmaktadır. Dinin sosyal konumu ve toplumsal etkileşimdeki işlevleri konusundaki evrimci düşüncelerin, Batı’da kurumsal din ile toplumsal sistem arasındaki dönüşümler bakımından sosyolojik bir değeri bulunmaktadır. Genel anlamda dinin insanlık tarihinde ve toplumsal hayat içindeki yerinin yavaş yavaş kaybolacağına ilişkin sosyal evrim düşüncelerinin yakın zamana kadar belli bir geçerliliği olduğu bilinmektedir. Nitekim bu anlamda sekülerleşmenin en iyi kuramcılarından biri olan Berger’in bile zaman içerisinde bu kuramsal yaklaşımını dinin krizinden sekülerleşmenin krizine doğru değiştirdiğini biliyoruz.²⁸ Burada din ve sekülerleşme krizlerine ilişkin kuramsal değerlendirmelerin küresel toplum için bir genelleme ihtimali içermekle birlikte, farklılaşan toplumsal süreçleri açıklayıcılığı sorgulanabilir. Nitekim dinî

otoritenin dinamikleri, sekülerleşme ve bireysel rasyonel seçim teorisi gibi kuramsal yaklaşımların yer ve zamanı dikkate almaksızın evrensel düzeyde dinî davranışı açıklamaya çalıştıklarını, ancak taraftarlarının iddia ettikleri kadar bu kuramların evrensel olmadığını Spickard tarafından da vurgulandığını görüyoruz.²⁹

Din sosyologları, hızla değişen dünyada sosyal kuramların sarsılmasına rağmen yeni dini olgulara yeni yorumlar ortaya koymaktadırlar.³⁰ Din, bu gelişmelerde modern sosyal kurama çok önemli katkılarda bulunduğu halde, dinî bulguların, günümüzde genellikle sadece kuramları açıklayıcı örnekler olarak kullanılması, aslında üzerine gidilmesi gereken boyutu işaret etmektedir.³¹

Kuramsal Yaklaşımın Disipliner Olmayan İlk Örnekleri

Ziya Gökalp’in yazıları, Türk din sosyolojisinin henüz bir disiplin olarak ortaya çıkmadığı dönemde din ve toplum ilişkilerine kuramsal bir perspektiften yaklaşımın ilk örneklerindedir. Gökalp, Durkheimci bir bakış açısıyla ‘dini’ toplumsal yapı içindeki özel fonksiyonlarıyla tanımlayarak, onun sosyal ve tarihsel işlevlerine dikkat çeker. Gökalp’in kendi değişim düşüncesini açıklamada tercih ettiği bu yaklaşım, aslında kurucu babaların düşünceleriyle özdeşleşmiş ilk dönem sosyolojisinde de belirleyici bir varsayım olarak öne çıkmaktadır. Bilimsel din araştırmalarının ve araştırma yöntemlerinin sosyal kuramla birlikte gelişmesi, zamanla pozitivist paradigmayla birlikte işlevselciliğin de köklü eleştirilerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak kuramsal çeşitlenme ve tartışmalara rağmen sosyal yapıyla ilişkileri içinde dinin işlevlerine odaklanmak, sosyolojinin başlangı-

29 James V. Spickard’dan akt. Bodur, “Sunuş”, s. 15.

30 Recep Şentürk, Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı’da ve İslam Dünyasında Arayışlar”, *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 129.

31 Davis, “Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar”, s. 92.

28 Christian Woodberry-Smith, Robert D., “Din Sosyolojisi”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S.2, 2006, s. 215.

cından bu yana gerileyen ve yok olan bir eğilim olarak görünmemektedir.

Sosyolojik araştırma ve incelemelerde kıs- men çatışmacı bir perspektifle dini daha çok üst yapı formunda ele alan eğilimler de olmuş- tur. Her ne kadar din sosyolojisinde çatışmacı kuram temelinde yapılmış araştırmalara pek rastlanmasa da, özellikle siyaset-din ilişkilerini ele alan bazı çalışmalarda kuramsal yaklaşımın bu örneğini görmek mümkündür. Bu açıklama biçiminde özellikle Marksist çatışmacı pers- pektifin dini sosyal şartlarla açıklamaya dönük bir üst yapı şeklinde indirgeyici yorumun izleri görülebilir. Ancak değişen toplumun bir parça- sı olarak din konusu Marks'ın yaklaşımları ile özel bir önem de kazanmıştır. Her ne kadar dini, sosyal ve ekonomik ilişkilere bağımlı bir değiş- ken olarak alsa da, Marks'ın 'din'i, parçası ol- duğu toplumdan ayrı değerlendiremeyeceğimiz varsayımı³² sosyolojik kuramın çıkış noktala- rından birini oluşturur. Din ve yabancılaşma, sosyal adalet, teodise, eşitsizlik ilişkileri üze- rine yapılan çalışmalar Marks'ın din-toplum analizini görmeden geçememektedir. Bununla birlikte Türkiye'de çatışmacı perspektifi veya kuramı din sosyolojisi çalışmalarında pek tercih edilen veya varsayımları test edilen bir kuram olarak pek göremiyoruz. Yapılan analizlerin ise daha çok dinin politik veya ekonomik boyuttaki olumsuz işlevlerine odaklanan hipotezlerle sı- nırlı kaldığı söylenebilir.

Türkiye'de Weber'ci bir yaklaşımla sos- yotarihsel süreçte dini bağımsız bir değişken olarak ele alan ilk örneklerden biri de Sabri F. Ülgener'dir. Ülgener, Weber'in Batı Avrupa Kapitalizmi ile Protestanlık arasında kurduğu ilişkinin benzerini Osmanlı Türk toplumunda aradı. Her ne kadar bu yaklaşımın değişik ör- neklerden hareketle zaman içerisinde gelişerek günümüze kadar gelen yansımalarından söz etmek mümkünse de, Ülgener'in bir iktisat tarihçisi olarak yaklaşımları geniş tarihsel mal- zemeye dayanan görüşleriyle bir orijinallik de taşır. Özünde İslam'ın gelişmeye ve değişime kapalı bir din olmadığını savunan Ülgener'e

göre, atalet ve gerilemenin sorumlusu dinin tarihsel görünümünde ortaya çıkan baskın kaderci, tevekkülcü eğilimlerdir. Ülgener din- toplum ilişkilerini daha çok ekonomi boyutun- da odaklanarak açıklamaya çalışırken Weber'ci şablonları kullanmayı seçer.³³ Öte yandan son dönem din sosyolojisinde Weber'in özellikle Protestanlık ile kapitalizm arasındaki kurduğu ilişkiyi parçalı bir mantıkla da olsa kullanma ve adapte etme eğilimleri dikkat çekmektedir. Fak- kat ekonomik gelişme ile dindarlık arasındaki ilişkilerde sürekli atf kaynağı olarak kullanılan Weberci model, arka plandaki tarihselliği pek fazla önemsenmemiş görünmektedir. Webe- rin din anlayışının merkezinde yer alan, dinin inançların içinde bulunduğu zaman ve mekana göre farklılık göstermesi, bu ilişkilerin tarihsel ve kültürel kesinliği içinde incelenebilmesi ve bu ilişkilerin belli bir yöne gelişme eğiliminde olmasıyla ilgili varsayımlar,³⁴ din sosyolojisin- deki çalışmaları etkilemiştir. Bununla birlikte toplumsal yaşamla dinî anlayışlar, inançlar ve kabuller arasındaki ilişkiyi analiz edecek çalış- malar Weber'in açıklamalarını temel almaya devam edecek görünmektedir.

Türkiye'de Kuramsal Din Araştırmaları

Türk sosyal bilimler geleneği içerisinde dinin bir toplumsal olgu, bir ideoloji formu ya da varoluş sorunu olarak ele alınışının tarihi çok uzaklara gitmez. Yetmişli yıllara kadar din ol- gusunun sosyal bilimlerin objektif kavramla- rından ziyade normatif kavramların belirlediği tartışmalarda ele alındığı görülür.³⁵ Bu dönem- den sonra dinin sosyokültürel gerçeklik içinde-

32 Davie, "Din Sosyolojisi: Konu ve Değişimler", s. 241.

33 Weber ve Ülgener karşılaştırması için bkz. Ce- laleddin Çelik, "İslam İktisat Ahlakına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme," *İslami Araştırmalar*, Cilt: 16, Sayı/No: 4, 2003, 660-671.

34 Davie, "Din Sosyolojisi: Konu ve Değişimler", s. 242.

35 Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar, Antropolojik Denemeler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 49-59.

ki yeri ve değişim süreçlerindeki işlevselliğini ele alan nesnel sosyolojik araştırmaların arttığı söylenebilir. Dinî sosyal olayların belli kuramsal perspektifler içinde incelenmesi, nispeten akademik gelişime paralel olarak canlanmaya başlamıştır. Din sosyolojisi çalışmalarının artışı etkili olan sosyokültürel değişimler ile dinsellik arasındaki yoğun ilişki, duruma özgü kuramsal açılımları gerektirmiştir. Ancak bu çalışmaların kuramla ilişkisi değerlendirilirken, bazen bir tasnif ve tanımlama karışıklığının ortaya çıkması söz konusudur. Burada araştırmanın bir bakış açısına göre yapıldığını ifade eden “kuramsal çalışma” ile alana ve uygulamaya dayalı olmayan ve bu yüzden “teorik çalışma” şeklinde tanımlananları birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Din sosyolojisi alanındaki tezler üzerine yapılan bir değerlendirme, çalışmaların yüzde 65’inin tarihsel, düşünsel olgulara dönük olduğunu, empirik çalışmaların ise yüzde 35 düzeyinde bulunduğunu göstermektedir.³⁶ Kuramsal boyutun teorik tarihsel araştırmalardan daha ziyade empirik karakterli alan çalışmalarında, ama özellikle işlevselcilik yönelimiyle ortaya konduğu söylenebilir. Bu bakımdan işlevselci çalışmalar, Türk din sosyolojisinde klasik bir araştırma geleneğini yansıtmaktadır. Toplumsal yaşamda düzeni, bütünlüşmeyi ve uyumu öne çıkaran bütün yaklaşımlar dinin bu konudaki konum ve işlevini önemsemişlerdir. Çatışmacı kurama göre yapılan analizlere ise daha çok sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarında rastlanmaktadır.

Türkiye’de dini hayatı ve din-toplum ilişkilerini ele alan ilk dönem çalışmaların Durkheim, Weber ve Marks perspektifinde işlevselci ve çatışmacı boyutlara odaklanması, büyük ölçüde klasik sosyologların dini kurumun önemine ilişkin kuramsal yorumların etkisinden kaynaklanmaktadır.³⁷ Gerek din sosyolojisinin bilimsel bir disiplin olarak yeniliği, gerekse sos-

yolojinin gelişiminde tarihsel ve metodolojik hakimiyeti nedeniyle, özellikle işlevselciliğin baskın bir perspektif olarak tercih edildiği söylenebilir. Ayrıca bundan daha önemlisi, din ve toplum ilişkisinde işlevselciliğin dine atfettiği yapıcı, bütünlüşürücü ve telafi edici gibi olumlu pozisyonlar, ister istemez ona yönelik ilgiyi canlı tutmuştur. Temelde işlevselci kuram, ‘din’le, toplumsal ihtiyaçlara yaptığı katkılar ve toplum içinde insan ilişkileri ve davranışlarını düzenlemede, toplumsal düzenin sürdürülmesinde icra ettiği işlevler bakımından ilgilenir. Din, bu bakımdan sosyal istikrar ve düzen için gerekli olan uzlaşmayı sağlamada yardımcıdır.³⁸ Genel sosyolojik eğilime uygun olarak Din sosyolojisinde yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda yapısal-işlevselci çerçevenin esas alınması, kurama yöneltilen eleştirilerle birlikte³⁹ dikkate alınmalıdır. Ancak işlevselci eğilimde öne çıkan dinin sosyal işlevlerini gösterme çabasının esas saiklerinden biri, sekülerleşmeyle birlikte azalan toplumsal önemi telafi etme arzusunda dayanmaktadır.

Türkiye’de din sosyolojisi çalışmalarının zaman içinde genel olarak pozitivizmin dine karşı indirgemeci, evrimci ve işlevselci açıklamalarına karşılık yorumsamacı-anlayıcı sosyolojik paradigmanın dini bağımlı bir değişken olmaktan kurtaran yaklaşımlarını yüksek bir vurguyla öne çıkarmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu yönelim hem büyük ölçüde sosyolojinin ilk dönemindeki pozitivist belirleyici ağırlığının giderek zayıflaması ve fenomenolojik-yorumlayıcı paradigmanın güçlenmesi, hem de bir sosyal fenomen olarak din incelemeleri ile

36 İhsan Çapcıoğlu, “Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 45, S. 1, s. 3.

37 Bodur, “Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi”, s. 75.

38 Bodur, “Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi”, s. 78.

39 Sosyal hayat içindeki her devinin mevcut dengeyi muhafaza etmeye yönelik bir adım olarak gören yapısal işlevselci eğilim, adeta görünmez metafizik bir elin toplum sürekli dengede kalsın diye tedbirler aldığı ima eder. Yapısal işlevselci yaklaşımla bağlantılı olarak geliştirilen diğer orta boy kuramların da temel de aynı sayılıya dayandıkları, kurgusal bir toplum fikrinden hareketle geliştirildikleri, insanı ikincil bir öge olarak gördükleri için hayatı kucaklayabilen açıklamalar getiremedikleri ifade edilmektedir. Bkz. Çelebi, *Sosyoloji Notları*, s. 206–211.

din sosyolojisinin artan önem ve cazibesi ile uyumlu bir gelişmedir.⁴⁰

Öte yandan makro kuramlar arasında yer alan çatışmacılık eğilimi, işlevselciliğin aksine dinin bütünleşmeyi tehdit eden, çatışma ve ihtilafa yol açan boyutlarına odaklanır. Bu bağlamda Marksist bakış açısı, dini bir yönüyle sömürü ve baskıların neden olduğu acıları dindiren, diğer yönüyle imtiyazlı sosyal sınıfların konumlarını sürdürmelerini meşrulaştıran ve değişimin önünde engel olan bir üst yapısal kurum olarak açıklar.⁴¹ Din sosyolojisi literatürü bu bakımdan, dini, kültür ve ideoloji gibi ekonomik alt yapının yansımada şekillenen bir üst yapı kurumuna indirgeyen Marksist kurama yönelik cevaplama girişimleri bakımından hayli zengindir. Ancak din sosyolojisinde, marksist olmayan çatışmacı yaklaşımların da, uygulamada olmasa bile tartışma alanına girdiği söylenebilir. Burada aynı zamanda çatışmacılığın Weber ve Simmel'e kadar uzanan entelektüel köklerini hatırlamak, belli isimleri belli kuramlarla özdeşleştirme konusunda bizi ihtiyatlı olmaya zorlayacaktır.

Sosyolojide pozitivist paradigmanın gerilemesiyle büyük boy teorilerden küçük boy teorilere, pozitivist nicel yöntemlerden rölativist, nitel paradigmalara doğru bir gelişme bulunmaktadır. Temelde bu süreç paralel biçimde din sosyolojisinde de hem konusal hem de metodolojik bakımdan kritik dönüşümler anlamına gelmektedir. Postmodern toplumda giderek toplumsal krizin yerine bireysel krizlerin ortaya çıkması, sosyal problemlerin giderek kolektif problemlerden ziyade kişisel problemler olarak algılanması, problemlerin hükümet, okul veya aile tarafından, sosyal veya politik deneyden ziyade psikolojik düzeyde ele alınması gibi hususlar,⁴² din sosyolojisinin kuramsal yönelimi de giderek özne

temelli mikro sosyolojik yaklaşımlara kaymaktadır.

Bilindiği gibi insanın dini davranış ve eylemleri ile sembolleri kullanma yeteneği arasındaki ilişki daha çok mikro kuramlar aracılığıyla ele alınabilmektedir. Mikro kuramlar, topluluk içerisinde ortak kabul gören sembolleri, sosyal etkileşim sonucu doğan 'mana'ları inceleme konusu yaparlar. Bu bakış açısına göre din, bir alt sosyal sistemden ziyade bireylerin çevresindeki fiziksel ve sosyal dünyayı anlamlandırma ve öznel yorumlamaların bir sonucu olarak açıklanır.⁴³ Mikro teoriler arasında yer alan Rasyonel Seçim yaklaşımları ise daha çok değişim teorisi ve ekonomik analizlerden hareketle Batı'daki dini grup ve hareketleri açıklamaya çalışır. Dinleri birbirleriyle rekabet eden firmalar olarak gören bu yaklaşım, modern çoğulcu toplumdaki çok değişik ve farklı dini oluşumların ortaya çıkışını açıklamaya çalışır. Bu kuramın dini inanç ve pratikleri, ihtiyaçları tatmin etmek için satın alınan tüketim malları olarak görmesi, dini davranışı açıklamada bir takım güçlükler içerse de, Batı toplumundaki dini çoğulcu yapıyı anlamaya dönük bir yaklaşım olması kayda değerdir.⁴⁴

Fenomenolojik kuramın gelişimi, sosyolojide pozitivist yaklaşıma yönelik eleştirilerin şiddetini artırmış ve sosyal yapının, sosyal değişim ve insan davranışlarını düzenleyen yasaların bilimsel yöntemle ortaya konabileceği inancını sarsmıştır. Sosyal gerçekliğin doğal gerçeklikten farklı olduğunu vurgulayan bu anlayış, sosyolojik yöntemde nesnel analiz imkanlarını da oldukça kısıtlamıştır. Bir anlamda pozitivistimin yanlış kullanılmasının neticelerinden de güç alan yorumlayıcı hümanistik eğilim,

40 Şentürk, "Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı'da ve İslam Dünyasında Arayışlar", s. 16-17.

41 Bodur, "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", s. 79.

42 Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, Yay. Haz. Ümit Tatlıcan-Gülhan Demiriz, Bursa: Sen-tez Yayınları, 2007, s. 455.

43 Bodur, "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", s. 80. 1960'lı yıllardan sonra Berger ve Luckmann çalışmalarında anlamlandırma sistemlerinin toplumsal olarak nasıl inşa edildiği üzerinde dururlar ve dinin bir kutsal kubbe olarak bireyi ve toplumu kaotik ve amaçsız varoluşun yıkıcı sonuçlarından koruyan anlamlandırma boyutunu vurgularlar. Bkz. Davie, "Din Sosyolojisi: Konu ve Değişimler", s. 246.

44 Bodur, "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", s. 81.

içerdiği aşırı rölativizmle adeta bilimsel yöntemi bir çarpıtma haline getirebilmektedir.⁴⁵ Türk din sosyolojisi, sosyolojik yöntemin açıklayıcı naturalist yapısal işlevselci çizgiden, anlayıcı fenomeneolojik çizgiye doğru gösterdiği gelişmeden, uygulamada olmasa bile teorik bakımdan oldukça etkilenmiş görünmektedir.⁴⁶ Ancak genel anlamda mikro sosyolojik kuramların pratik düzeyde yöntemsel sorunları da tartışma konusu olmuştur. Nitekim fenomenolojik çizgideki etnometodoloji konusunda Slattery, Batı'da gündelik hayat üzerine yazılanların etnometodolojiye dönük, *dış faktörleri ve sosyal yapıyı ihmal ettiğine* ilişkin eleştirileri dikkate almadıklarını⁴⁷ vurgulamaktadır. Mendras'ta kuramsal yaklaşımlar belirlenirken, bunların sosyal formlar ve ilişkiler üzerine bir şey söyleyebilme potansiyelini vurgulayarak, bu çerçevede bütün toplumu bireysel etkileşimler aracılığıyla anlamaya çalışan etnometodolojik yaklaşımı eleştirir.⁴⁸

Türk Din Sosyolojisinde Kuramsal Yaklaşımları Etkileyen Ana Temalar

Türk din sosyolojisinde dönemlere göre farklılaşan çalışma konuları ve temalar, kuramsal yaklaşım tercihlerinde etkili olmuş, bazı durumlarda ise etkin olan paradigmatik yaklaşımlar bizzat çalışılacak konuları belirlemiştir. Elbette ilgi ve araştırma konularını her şeyden önce toplumsal süreçlerin öne çıkardığı yeni problem alanları tayin etmektedir. Din sosyolojinin temel ilgi konusu sosyokültürel yapıda dinin konumu, inşası

ve etkileşimi olup, araştırmacılar toplumun sahip olduğu dini sistemi ve onun sosyal yapıyla karşılıklı ilişkisini anlamaya çalışırlar.⁴⁹ Türkiye'de din sosyolojisi bağlamı din araştırmalarının geniş bir konu tayfına sahip olduğu söylenebilir. Araştırmalarda Türk toplumuna özgü dinsel görünüm ve dönüşümlerle ilgili kuramsal yaklaşımları da somutlaştıran yaygın bilimsel söylemler veya anlatılar şunlardır:

- Hızlı kentleşme ve sanayileşmeye bağlı toplumsal değişim süreçlerinde din, kırsal-çevresel göçmene özgü çevresel dindarlık formunda, merkezi, şehirleri kuşatan bir fenomen olarak analiz konusu olmuştur.
- Din, sosyal hareketlilik ve çatışma bağlamında özellikle kimlik yönelimli sosyal grup ve hareketler için bir aidiyet kaynağı olarak tespit edilmiştir. Bu çerçevede din, alt kimlik grupları ve cemaatler için bütünleştirici ancak toplum için parçalayıcı işlevlere sahip varsayılmıştır. Kolektif kimliğin temel güdüleyicisi olarak din, siyasallaşma, protest ideoloji ve fundamentalist yönelimlerle ilgili analizlerde başat unsurdur. Toplumsal boyutları içinde din, siyaset, ekonomi, eğitim ve sanat gibi kültürel kurumlar anlamında ikame kurumsallaşmanın zeminini oluşturur.
- Sosyokültürel değişimlerle aktif etkileşimi içinde dinseliliğin dönüşümü, dinî sosyal gruplaşma ve yapılaşmaları üretme bakımından mahalle baskısı kavramında özetlenebilecek analizlere konu olmuştur.
- Sosyoekonomik gelişimle bağlantılı toplumsal dönüşümlerde din, yükselen yeni orta sınıfın ve burjuvazinin özlemlerine cevap verebilecek muhafazakarlık kültürünün kaynağıdır. Bu çerçevede din bir bütünleşme, devinin ve yükselme aracı olarak çözümlenmektedir.
- Postmodernizm ve küreselleşme süreçlerinde din, gelenek ve modernliğin karma melez biçimlerinde eklektik görünümünün kaynağıdır.

45 Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, s. 75-76.

46 Türk din sosyolojisinde mikrososyolojik bir kuram olarak etnometodolojik yaklaşımı esas alan çalışmalar henüz yok denecek kadar azdır. Bu çerçevede A. Çiftçi'nin "Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları-Empirik Bir Deneme" isimli çalışması, Türk din sosyolojisinde anlayıcı paradigmayı ve etnometodolojiyi öne çıkarmasıyla dikkat çekmektedir. Bkz. Çiftçi, *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları-Empirik Bir Deneme*.

47 Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, s. 227.

48 Mendras, *Sosyolojinin İlkeleri*, s. 69.

49 Niyazi Akyüz & İhsan Çapcıoğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Ankara: Gündüz Yayıncılık, 2008, s. 33.

- Dinin sosyal katmanlara göre farklılaşan görünüşleri, Büyük-Küçük gelenek, Halk İslamı-Yüksek İslam gibi ikili kavramsallaştırmalarla tartışılmıştır. Türk toplumunda resmi dindarlığın temsilcisi olarak Diyanetle ilgili çalışmalar dikkati çekmekle birlikte, halk katlarında gelişen paralel dinin görünüşlerine ilişkin sosyolojik tespitlerde azımsanmayacak düzeydedir. Din sosyolojisinde Alevilikle ilgili çalışmalar hem dinî gruplar sosyolojisi hem de Türk Müslümanlığı kavramsallaştırması bağlamında öne çıkmaktadır.
- Din sosyolojisinde sekülerleşme konusu ve kuramı çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Özellikle Batı’da sekülerleşmenin çok boyutlu bir tartışma tayfında yer aldığı, kurumsal sekülerleşme dışında bireysel, öznel sekülerleşme üzerine pek çok çalışmanın yapıldığı bilinmektedir. Türkiye’de kurumsal siyasal sekülerleşme ile ilgili sosyoloji, antropoloji ve siyasetbilimi alanlarında çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. Türk din sosyolojisinde de sekülerleşme olgusunun sosyokültürel boyutlarını incelemeye dönük gayretler dikkat çekmeye başlamıştır.⁵⁰ Ancak sekülerleşmeyle ilgili kurumsal boyutun özellikle ve öncelikli olarak Batı toplumları için açıklayıcı varsayımlara dayanması sorunu devam etmektedir. Batı’da kurumsal dindarlığın kilise istatistikleri üzerinden izlenebilmesi, kiliseyle ilgili verilerden hareketle sekülerleşme analizleri yapılmasına yol açmış, bunu “görünmeyen din” gibi kurumsal olmayan, çoğullaşmış ve bireysel dindarlık tecrübeleri üzerine yapılan çalışmalar takip etmiştir. Batılı literatürde modern çoğulculuk, yeni

dinî hareketler, dinî alt kimlikler, geleneksel dindarlık biçimlerinin geri çekilmesi ve seküler dindarlık konuları yoğun bir şekilde tartışılmakta; Türk din sosyolojisinde ise bu gelişmelerin dikkate şayan bir şekilde takip edildiği, ancak dinî çoğulculuk, dinî bireyselleşme ve dinsel sekülerleşme konulu çalışmaların özgün kuramsal perspektiflere ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.

Kuramsal Özgüllük Arayışında Türk Din Sosyolojisi

Türk din sosyolojisinde de Batı etkisine ve esasen sosyolojinin Batı merkezli oluşuna yönelik eleştirilerden hareketle bazı alternatif çalışmalar dikkati çekmektedir. İslam sosyolojisi adı altında yapılan çalışmalarda Batı sosyolojisinin genelde İslam toplumları ve özelde Türk toplumunu betimleme ve açıklamalarındaki boşluklara işaret edilmektedir.⁵¹ İslamî bir din sosyolojisi için teorik ve pratik birikimin mevcudiyetine vurgu yapılan bu yaklaşımda, tespit edilecek İslamî ilkelerle Müslüman toplumların arasındaki durumu daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.⁵² Özgün İslami kültür ve geleneklerin daha çok Batı’nın tarihsel sorunlarında şekillenmiş olan Batılı sosyolojiye eleştirilerden güç alan bu yaklaşımın, yönetsel bakımdan pozitivizm-karşıtı gelişmelerden kısmen etkilendiği ama yeni açılımlardan yeterince de yararlanamadığı anlaşılmaktadır. Ancak İslam sosyolojisi vurguları yalnızca konu ve konuya özgü yöntemin gerekliliği üzerindeki bir ısrarla sınırlı kalmayıp, İslamist bir karakter kazanma riski taşıdığı için sonuçta bir nesnellik ve ideoloji sorunuyla baş etmek durumundadır.⁵³

50 M.A. Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, 2005; M. Özay, *Sekülerleşme ve Din*, 2007. Ayrıca öznel sekülerleşme konusuna dikkat çeken bir çalışma için bkz. Celaleddin Çelik, “Öznel ve Nesnel Boyutları İçinde Sekülerleşme- Türkiye’de Bireysel Sekülerleşmenin Yeni Görünüşleri”, *Sekülerleşme ve Dini Canlanma*, TÜDTAD-IAHR Özel Konferansı, Secularism and Religious Resurgence in Prospect And Retrospect, TAHR-IAHR SPECIAL KONFERANSA, 22-23 EKİM 2007, ANKARA.

51 Bu konuda öncülük yapan İlyas Ba-Yunus’un ve Ali Şeriatî’nin İslam Sosyolojisi çalışmaları epeyce etkili olmuşa benzemektedir. Daha sonra konuyla ilgili Kadir Canatan’ın İslam Sosyolojisi ve akademik çevreden Yümnî Sezen’in İslam Sosyolojisine Giriş isimli kitapları ilk elde dikkat çeken çalışmalardır.

52 Yümnî Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 1994, s. 32.

53 Atay’ın antropolojide de görüp eleştirdiği nesnellik ve ideoloji konusu için bkz. Atay, *Din Hayattan Çıkar, Antropolojik Denemeler*, 43-46.

Türk sosyolojisinde Batı kaynaklı pozitivist sosyolojiye yönelik eleştiriler özellikle Baykan Sezer'in Doğu-Batı Karşıtlığı temelinde yaptığı açıklamalarla kuramsal bir düzey kazanmış, bu çerçevede Batı kaynaklı din sosyolojisinin tamamen farklı kültürel temellere sahip Türk toplumunu anlamadaki yetersizliklerine dikkat çekilmiştir.⁵⁴ Bununla birlikte gerek içeride Türk kültürü ve toplumunda, gerekse dışarıda küresel ölçekte yaşanan değişimler ve konular artık Türk din sosyolojisinde yoğun bir şekilde tartışılmakta ve ele alınmaktaysa da bu olguları açıklamaya dönük kuramsal gelişmelerin yeterli bir düzeye geldiği söylenemez. Esasen kuramsal açılımın geneli kuşatıcı yapısından dolayı, din sosyologlarının dini sadece bir kültürel kurum ya da alt sistem boyutunda değil onu daha çok genel sistem boyutunda ele almalarını gerektirmektedir.

Türk din sosyolojisi çalışmalarında Türk toplumunun ve dinî hayatının "kendine özgü" bağlamında yöntem ve kuramsal temelleriyle birlikte özel bir din sosyolojisinin gerekliliğini vurgulayan güçlü bir eğilimden söz etmek mümkündür. Bu durum Türk toplumunun tarihsel, kültürel ve dinî gelişiminin, Batılı kavram ve kuramlara indirgenemeyen özel yapısal ve fenomenolojik boyutlarının ortaya koyduğu bir zorunluluk olarak işlenmektedir. İslam'ın kurumsal dindarlığa ilişkin özellikleri göstermemesi, dinin gündelik hayatla ilişkisinde Hıristiyanlıktan tamamen farklı bir konuma sahip olması gibi özellikler kendine özgülüğün genel çıkışı noktasını oluşturmaktadır. Batılı din sosyologlarının İslam'ı daha çok yakaladıkları sınırlı görünüm üzerinden çarpıtıcı tipolojik ve metodolojik kategorilerle analiz etmeleri, dinle ilgili çalışmaları dinî topluluklara veya dinî ayinlere katılımlar üzerinden gözlemlemeye çalışmaları gibi hususlarda eleştiriye açık görünmektedir.⁵⁵ Bir din olarak İslam'ın kendi-

ne özgülüğünün Batılı din sosyolojisi kavram ve kuramlarıyla anlaşılmasının imkânsızlığına ilişkin oldukça vurgulu bir eleştirinin yaygınlığı kayda değerdir. Ancak Türk toplumunun kendine özgülüğü konusunda varsayılan durumu destekleyecek çalışmaların nicelik ve niteliği istenen düzeye erişmiş görünmemektedir. Her şeyden önce Türk kültür ve toplum hayatının gündelik hayat düzeyinde işleyen kültürel ve fenomenolojik boyutlarına dönük çalışmalar henüz beklenen düzeyde ve çeşitlilikte değildir. Öte yandan Batı kaynaklı din sosyolojisinin ürettiği kavram ve açıklamaların kendi sosyolojik kimliğimizi üretmede kullanılmasının sorun oluşturmayacağını savunan ve Türk din sosyolojisinin gelişmemesini Batı'dan alınmasına bağlanmasını eleştiren yaklaşımlar da söz konusudur.⁵⁶ Türkiye'de dinî hayatın güncel politik tartışmaları aşan tarihsel ve sosyal derinliğini ortaya koyacak çok yönlü araştırma ve incelemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Açık ki, dinî grup, cemaat ve tarikatların, yeni dinî hareketlerin, Alevilikle ilgili araştırmaların, sosyokültürel, teknolojik, bilimsel gelişmelerin Türk toplum ve dinî hayatına yansımaları belli ölçüde kendine özgü özellikler içermektedir. Ancak bu özel tarihsel ve kültürel gelişim çizgisinin farklı boyut ve yansımalarının özgün kuramsal araçlarla açıklanması konusunda, daha çok çalışma yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Türk din sosyolojisinde kuramsal perspektifler genel olarak yapısal işlevselci ya da anlayıcı paradigmalarda toplanmaktadır. Ancak araştırmalarda tek bir kuramsal model yerine, incelenecek konuyla tutarlılık gösterecek değişik perspektiflerden yararlanarak uygun bir yaklaşımın meydana getirilebileceğini savunan eklektik bir eğilimin de giderek güç kazandığı anlaşılmaktadır. Bodur'a göre esasen her kuramın toplumsal noktaları açıklamada yetersiz kalan kör noktaları bulunmaktadır.⁵⁷ Eklektik yaklaşımın bir sosyal olguyu tanımlamada ya

54 Şentürk, "Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı'da ve İslam Dünyasında Arayışlar", s. 13.

55 Fazlı Arabacı, "Neden Türk Din Sosyolojisi? Türk Din Sosyolojisi Söylemini Anlamalı Kılan Gereklilikler", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 27-34.

56 Salih Aydemir, "Türk Din Sosyolojisinin Kimliği", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005, s. 31.

57 Bodur, "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", s. 88.

da gerçekliği bütün boyutlarıyla ortaya koymada teorik bir avantaj sağladığı muhakkaktır, ancak böyle bir tavırda epistemolojik ve ontolojik farklılıklardan kaynaklanan paradigmatik farklılaşmaların yöntem ve teknikler konusunda getirdiği ayrımların da göz ardı edilmemesi gerekecektir.

Günay'a göre, kuramsal sosyolojik yaklaşım çalışmaları her şeyden önce ortaya çıktıkları sosyokültürel çevre ve toplumla ilişkilidir. Türk sosyologlarının temel sorunu, Batı toplumlarının sosyoekonomik ve kültürel şartlarında üretilen, Batılı sorunlara sıkı sıkıya bağlı olan kuramsal sosyolojik yaklaşımların, Türk toplumu, kültürü ve sorunlarına özgün bir biçimde nasıl uygulanabileceği hususu etrafında şekillenmektedir. Bu bağlamda derlemeci, aktarımcı ve taklitçi bir çerçeve içinde kalmamak için Türk toplumunun yapısı ve sorunlarına uygun kuramlar çerçevesinde özgün araştırmalar ve çözümlenmeler yapılmalıdır.⁵⁸ Bununla birlikte din sosyolojisinde kuramsal çalışmaların niteliksel gelişimi, her şeyden önce sosyolojik araştırmaları yapmaya imkan verecek bir entelektüel ve kurumsal alt yapının oluşmasına bağlı⁵⁹ görünmektedir.

Sonuç

Sosyal gerçekliği anlamlı bir bütün halinde açıklamanın aracı olan kuramsal yaklaşım, toplumsal dünyaya belli ontolojik, epistemolojik ve dolayısıyla yönetsel kabullerden hareketle bakmayı gerektirir. Bu bakımdan aslında karmaşık ve düzensiz gibi görünen olgular, kuram çerçevesinde şekillenen bir dünyanın anlamlı parçaları haline gelirler. Bağlı oldukları ana paradigmlar etrafında gelişen bakış açıları olarak kuramlar, bir bakıma araştırma konularından yöntem ve tekniklere kadar bütün süreci belirlemektedirler. Dinin toplumsal görünüşleri üzerine yapılan kuramsal açıklamalar büyük ölçüde yaygın sosyolojik söylemlerle paralel

olarak gelişmektedir. Ancak dinin toplumsal gerçekliği ve sosyal boyutlarını odağına alan kimi yaklaşımların da başlıbaşına bir kuram oluşturduğu görülmektedir. Türk din sosyolojisinde kuramsal yaklaşım konusu, gerek uygulama boyutunda bir yöntem sorunu olarak, gerekse teorik boyutta bir toplumsal özgüllük meselesi olarak tartışılmaya devam etmektedir. Bununla birlikte Türk din sosyolojisinin özgül kavram ve kuramsal araçlara ulaşması, empirik çalışmaların yanında nitelikli tarihsel ve karşılaştırmalı araştırmaların da yapılmasıyla mümkün olacaktır.

Kaynaklar

- Akyüz, Niyazi (2005). "Türk Din Sosyolojisinde Nitel ve Nicel Yaklaşımların Dengeli Kullanımı Sorunu", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 109–115.
- Akyüz, Niyazi & Çapcıoğlu, İhsan (2008). *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Ankara: Gündüz Yayıncılık.
- Arabacı, Fazlı (2005). "Neden Türk Din Sosyolojisi? Türk Din Sosyolojisi Söylemini Anlamlı Kılan Gereklilikler", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2005, (27–34).
- Aydemir, Salih (2005). "Türk Din Sosyolojisinin Kimliği", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2005, (35–42).
- Atay, Tayfun (2004). *Din Hayattan Çıkar, Antropolojik Denemeler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bodur, Hüsnü Ezber (2005). "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 75–88.
- Bodur, Hüsnü Ezber (2006): "Sunuş" Yazısı, *Türk Din Sosyolojisi* içinde, Fazlı Arabacı, Ankara: Platin Yayınları, 2006.
- Çapcıoğlu, İhsan (2004). "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Din Sosyolojisi Alanında Tamamlanmış Lisansüstü Tezler

58 Günay, "Kuramsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi", s. 539.

59 Bodur, "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", s. 83.

- Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 45, S. 1, s. 203–224.
- Çelebi, Nilgün (1996). *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Konya: Aba Yayıncılık.
- Çelebi, Nilgün (2007). *Sosyoloji Notları*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çelik, Celaledin (2003). “İslam İktisat Ahlakına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açılırları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme,” *İslami Araştırmalar*, Cilt: 16, Sayı/No: 4, 2003, s. 660–671.
- Çiftçi, Adil (2004). *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları-Empirik Bir Deneme*, Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Davie, Grace (2006). “Din Sosyolojisi: Konu ve Değişimler”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S. 1, s. 239–258.
- Davis, Winston (2006). “Din Sosyolojisi: Kurucular ve Temel Yaklaşımlar”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi-Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, Ed. Bünyamin Solmaz & İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 73–96.
- Günay, Ünver (tsz.). “Din Sosyolojisinin Din ve Toplum Bilimleri Arasındaki Yeri ve Önemi”, *Sorgulanan Sosyoloji* içinde, Ed. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Eylül Kitap Yayınevi, s. 163–184.
- Günay, Ünver (2003). *Din Sosyolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Günay, Ünver (2006). “Kuramsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/2, S. 21, s. 509–542
- Keat, Russel-Urry, John (1994). *Bilim Olarak Sosyal Teori*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kuş, Elif (2003). *Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri*, Ankara: Anı Yayınları.
- Kümbetoğlu, Belkıs (2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Luckmann, Thomas (2003). *Görünmeyen Din*, çev. Ali Coşkun & Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Mendras, Henri (2008). *Sosyolojinin İlkeleri*, çev. Buket Yılmaz, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nottingham, Elizabeth K. (2004). “Din Sosyolojisi Araştırmaları”, çev. Mehmet Ali Kirman, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* C.4, S.3, ss. 153–172.
- Neuman, W. Lawrence (2007). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri- Nicel ve Nitel Yaklaşımlar I-II*, çev. Sedef Özge, İstanbul: Yayın Odası Yayıncılık.
- Newman, C. (2004). “Din Sosyolojisi: Uyuşma, Çatışma ve Değişim”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 8, s. 137–141. [www.e-sosder.com, 20.01.2009]
- Sezen, Yümni (1994). *İslam Sosyolojisine Giriş*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı.
- Slattery, Martin (2007). *Sosyolojide Temel Fikirler*, Yay. Haz. Ümit Tatlıcan & Gülhan Demiriz, Bursa: Sentez Yayınları.
- Smith, Christian & Woodberry, Robert D.(2006). “Din Sosyolojisi”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 47, S.2, s. 215–235.
- Solmaz, Bünyamin (2006). “Sosyoloji ve Din Sosyolojisi Tarihinde Din Odaklı Yaklaşım ve Yöntem Farklılıkları”, *Din Sosyolojisi-Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar* içinde, Ed. Bünyamin Solmaz & İhsan Çapcıoğlu, Konya: Çizgi Kitabevi, s. 19–42.
- Swingewood, Alan (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akinhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şentürk, Recep (2004). *Yeni Din Sosyolojileri*, İstanbul: Gelenek Yayınevi.
- Şentürk, Recep (2005). “Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı’da ve İslam Dünyasında Arayışlar”, *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 13–25.
- Wallace, Ruth A., & Alison Wolf (2004). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, çev. Leyla Elburuz & M. Rami Ayas, İzmir: Punto Yayıncılık.